

NÉHÁNY ADAT CSOKONAI »KULTÚRÁ«-JÁNAK KELETKEZÉSÉHEZ

A Csokonai színdarabjainak keletkezésével és szövegelemzésével kapcsolatos problémák vizsgálatánál komoly nehézségekbe ütközik a kutató, mivel ezek a darabok kéziratokban maradtak fenn, de legtöbbször nem Csokonai, hanem diákjai, barátai feljegyzésében, s valamennyi esetben egymástól eltérő, több kéziratban és ezek sem tartalmaznak pontos adatokat a keletkezésre vonatkozóan.

Így a »Kultúra«, teljesebb címén »Cultura vagy Pofok« c. darabjának születése körül sok kérdés még ma is tisztázatlan. Ferenczi Zoltán több helyen foglalkozik Csokonainak ezzel a művével és úgy beszél róla, mint amelyik már a Tempefői előtt elkészült és bizonyos mértékig ez utóbbi megírását készítette elő.¹

»Ily tanulmányok és hatások közt írta 1793-ban Tempefői vagy az is bolond, a ki poétává lesz Magyarországon cz. satyrai vígjátékát öt felvonásban. E művéhez mintegy bevezető gyakorlatul szolgált Terentiusból Patvarsky a „mai világhoz alkalmaztatva és magyarországi történetté téve”, továbbá egy eredeti pásztorjáték olasz mintára és a *Pofok vagy Cultura* vígjátéka. Közülük csak az utóbbi maradt ránk másolatban...«

Ezt a véleményt teszi magáévá bizonyos mértékig Varga Balázs is.² Csokonairól szóló tanulmányában.

»Kéthónapi nyári foglalkozás után azzal lepte meg az iskola pártfogóját és a csurgóiakat, hogy mulatságos komédiákat adott elő a diákokkal... A „Kultúra vagy Pofok” nagyszerű előadása majdnem botrányba fullt. A *talán még Debrecenből magával hozott* darabban...«

Ferenczi és a hozzá csatlakozók véleményét az teszi elfogadhatóvá, hogy a Kultúra témája és bizonyos mértékig szerkezete is hasonlóságot mutat a Tempefőivel. Ugyanígy hasonlóságot találunk a satirikus és vígjátéki módszerek alkalmazásában is. A Tempefőit és a Kultúrát is bizonyos mértékig irodalmi programdaraboknak lehet tekinteni. Mindkettő Bessenyei nyom-

¹ Ferenczy Zoltán: Csokonai, Budapest, 1907. (Franklin).

² Varga Balázs: Csokonai Vitéz Mihály. Budapest, 1954. (Művelt Nép)

dokain halad, amikor szinte felsorakoztatja szereplőin keresztül a különböző műveltségű magyar típusokat.

Ezzel a felfogással áll szemben Horváth János véleménye, aki a Kultúra keletkezését Csokonai csurgói tartózkodásának idejére teszi.³

»...két első, a befejezetlen Tempefői (1793), meg Gerson (1795) a rokokó költő ifjúkorának, a másik kettő, Pofok vagy Cultura meg Karnyóné, a paródisztikus visszahatás évének, 1799-nek a terméke. Amazokat Debrecenben, ezeket Csurgón írta és itt elő is adatta, mégpedig úgy hogy a dalokhoz maga klavirozott: A Pofok kézírata jelzi is megfelelő helyen, hogy „Profeszor Csokonai úr” játszik valósággal a színpadon klavirozó szereplő helyett...«

Ugyanígy jár el Haraszi Mihály is Csokonairól írt életrajzában. Ő is két részre bontja keletkezés szempontjából Csokonai drámáit; az első csoportba tartoznak a Debrecenben írottak — Tempefői és Gerson —, a másodikba a szerinte Csurgón készített két vígjáték, a Karnyóné és a Kultúra.⁴

»Borissal, a szobalánnyal már egy egész népdalt énekeltet el...
...Szintén népdalt szólaltat meg a Cultura, vagy mint később elnevezte Pofok, című vígjátékában...«

Bár Haraszi kifejezetten nem beszél a keletkezés problémájáról, mégis azáltal, hogy a Karnyóné után tárgyalja a Kultúrát, hallgatólagosan ezt a felfogást teszi magáévá. A Csokonaival foglalkozók sok esetben nem foglalnak állást ebben a kérdésben, mint ahogy ezt Gulyás József is teszi. Elmondja mindkét felfogás érveit, de maga nem csatlakozik egyikhez sem.⁵

»A Pofok vagy Cultura c. darabot Ferenczi 1793-ból származtatja, de somogyi tájzólásai az 1788—89 évekből valónak mutatják. Haraszi szerint nem más, mint a Tempefőinek ifjabb kiadása. Tehát 1793 után keletkezett. Az érvelés alaptalan, a következtetés valószínűtlen. Ferenczi szerint a Tempefőihez bevezető gyakorlatul szolgál s hozzá képest az nagy haladást jelentett. Tehát szerinte előbbi a Pofok. A hozzá csatolt conclusió szerint 1799. aug. 17-én került színre Csurgón...«

Gulyás megvizsgálja mindkét felfogást és rámutat azokra a pontokra, amelyek gyengének mutatkoznak ezen állításokban. Annak ellenére, hogy a maga álláspontját nem közli a keletkezés kérdésével kapcsolatban, mégis jelentős Gulyásnak ez a tanulmánya. Felhívja figyelmünket a filológiai vizsgálódásra. A darab somogyi tájnyelvi sajátosságaira utalva, a mű dunántúli keletkezését valószínűbbnek véli. Valóban, ha a szöveget vizsgáljuk, sok olyan

³ Horváth János: Csokonai és Csokonai költő barátai.

⁴ Haraszi Gyula: Csokonai Vitéz Mihály. Budapest, 1880.

⁵ Gulyás József: Csokonai színdarabjainak előadása. Irodalomtörténeti Közlemények, 1925.

új, eddig ismeretlen adatra bukkanunk, amelyek segítenek bennünket a keletkezés kérdésének megoldásában. Nemcsak a tájnyelvi sajátosságokat fedezhetjük fel, amire már Gulyás is felhívta figyelmünket, hanem kisebb-nagyobb utalásokat dunántúli személyekre, helyiségekre és ezek az utalások még jobban aláhúzzák a mű itteni keletkezésének valószínűségét.

Mindjárt a darab elején Petronellával való beszélgetés közben Lehelfi a következőket mondja:⁶

»Éppen Bajomba létembe hallottam, hogy az examen alkalmatosságával Csurgón is játszottak komédiát; és ha annak egyéb haszna nem volna is...«

Csire István közli Festetics György grófnak, egy 1799. július 22-én Csépanhoz írt levelét, amelyben említést tesz erről az előadásról. Csire úgy véli, helytelenül, hogy a Karyóné c. darabot játszották volna ekkor. Irodalomtörténetírásunk azóta már bebizonyította, hogy ez a feltevés téves.⁷ Mindenestre a Csurgóra való utalást e helyütt alkalmi jellegűnek véljük, nem a darab egésze szerves részének. Ennél sokkal fontosabb, hogy ugyanabban a jelenetben említi Kármán József Urániáját és az első állandó magyar színjátszó társaságot.⁸

»Az a gyönyörű Uránia úgy magához vonta minden üres óráimat; kikérem az úrtól a negyedik kötetjét is.

Lehelfi

Sajnálom, hogy vele nem kedveskedhetem a kisasszonynak, mert ez a szép nemnek pallérozására célzó munka is arra jutott, amire minden jó szándékok Magyarországra. In specie a magyar Teátrum...«

Az Uránia megszűnése, mint ismeretes, a magyar jakobinus mozgalom bukásával következett be, amikor Kármán elhagyta Pestet. A Kelemen-féle társaság, amellyel Csokonainak volt némi kapcsolata, feloszlása 1796-ban, szintén Martinovicsék bukása után következett be, mivel föltehetően kapcsolatban állottak az említett mozgalommal.

Míg a Csurgói színjátszás említése nyilvánvalóan csak az aktualitás kedvéért történt, mintegy az iskolai munka propagálására, addig ez utóbbi utalások azért sokkal jelentősebbek számunkra, mert nem a környezet, a hely diktálta őket, hanem a főgondolathoz szervesen kapcsolódnak, Csokonai társadalombírálatának megnyilvánulásai és mint ilyen utalnak arra is, hogy ez a rész feltétlenül az említett események bekövetkezése, tehát 1796 után keletkezhetett.

⁶ Cultura. Első felvonás, harmadik jelenés.

⁷ Gulyás József: Csokonai színdarabjainak előadása. Irodalomtörténeti Közlemények. 1925.

⁸ Cultura. Első felvonás, harmadik jelenés.

Ezeknek említése nagyszerűen beleillik abba a képbe, amely az egész Kultúrát jellemzi, abba az irodalmi programszerűségbe, amelyet a Tempetőihez hasonlóan, ebben a darabjában is adott.

A színmű egy másik helyén⁹ »Pupám«, vagy más változat szerint »Pampám« kutyát emleget, ugyanazt a kutyanévet, amely a Dorottyában is előfordul.

Ez természetesen csak arra enged következtetni, hogy a két mű keletkezésében közel állhat egymáshoz. A mi szempontunkból jelentősebb az a rész,¹⁰ ahol a kor híres, vagy hirhedt somogyi betyárját említi:

»eregy the gyilkos, tholvaj, bizony thalán the vagy Pihó
(Pihó)...«

Ez a Pihó nevezetes személyiség ebben az időben Somogyban. Sokan rettegnek tőle, de a szegény nép ajkán úgy él, mint a nép hőse, aki csak a gazdagokat és elnyomókat rabolja ki, a szegényeket segíti, támogatja. A hagyomány szerint maga a költő is találkozott a híres betyárral. Mindenesetre Csokonai öbbször is megemlíti, így a másik csurgói darabjában, a Karnyónéban:¹¹

»Rettenetes gyilkosság,
Merő azon pihóság...«

A betyár nevének említése mindkét darabjában valószínűvé teszi a két mű keletkezésének közelségét.

Másutt Csokonai Szászlaki szájára ilyen szavakat ad,¹² amikor az a külföldi ételeket dicséri, a magyar ételeket pedig ócsárolja:

»Velem a somogyi sodárt, thuri sajtot azt az elszenvedhetetlen
kövér magyar kolbászt meguntatta az a fein, ah igen igen fein
vestfáliai sonka, helvétiai sajt, és veronai salami...«

Somogyi ételek említése természetesen ismét arra utal, hogy az író ha mást nem is, legalább ezeket a részeket valószínűleg itt, Csurgon írta.

Csurgó környéke is belekerül darabjába.¹³

»... lesz kávé, lesz minden, szép thánc, mondhatom derékh, itt
lesznek a Thopünári Thopünáriak, mondhatom szép muzsika lesz...
no így fogja a hegedüt (mutatja neki a zsidó) a Thopünári zsidók is
így fogják, a kesztheliek mégis szebben...«

Toponár somogy megyei kis falu, amely abban az időben arról volt nevezetes, hogy messze környéken ott laktak a leghíresebb zsidó muzsikuskok

⁹ Cultura. Első felvonás, ötödik jelenés.

¹⁰ Cultura. Első felvonás hatodik jelenés.

¹¹ Karnyóné. Harmadik felvonás, első jelenés.

¹² Cultura. Második felvonás, ötödik jelenés.

¹³ Cultura. Második felvonás, nyolcadik jelenés.

Akik híres lakodalmat akartak tartani, azok a toponári muzsikusokat hívták magukhoz. Ugyanígy híresek voltak a keszthelyi muzsikusok is.

A későbbiek folyamán más vonatkozásokban ismét megemlíti az író Keszthelyt:¹⁴

»...de azt is elhiszem, hogy minden tubákos embernek orrának a kesztheli kéményseprőt kellene konvencióra megfogadni...«

Ezek a dunántúli utalások, amelyeket a fentiekben megemlítettünk talán valószínűbbé teszik azoknak a véleményét, akik már eddig is azt vallották, hogy Csokonainak ez a darabja minden bizonnyal nem az író debreceni tartózkodása (1790—95) körüli időkben keletkezett, hanem amikor Csurgóra került tanítani. Természetesen mindezzel nem zárjuk ki annak lehetőségét, hogy a Kultúra alap gondolata már a debreceni években is megszülethetett.

Ha a Kultúra keletkezésére vonatkozó vitának egyik oldalát vizsgáljuk, sok olyan érvet találunk, amely bizonyítja a Cultura alap gondolatának hasonlóságát Csokonai első debreceni korszakában írt műveihez, különösen a Tempefőihez. Az általunk felhozott idézetek ezzel szemben azt mutatják, mivel csaknem minden felvonás valamennyi jelenetéből találunk egy-egy példát, hogy az esetleges Debrecenből hozott alapötlet Csurgón alapos átdolgozáson eshetett keresztül, és végleges formáját szerkezet és egyéb szempontból, itt nyerte. Különbösen ez utóbbi véleményt igazolja a nemrégiben előkerült ún. Jókay kézirat. Jókay József (Jókai Mór édesapja) versgyűjteményében található a Kultúra egy kéziratosa példánya, amelyhez egy eddig ismeretlen előszó is tartozik.

Ebben az előszóban többek között ezeket találhatjuk:¹⁵

»...hát ha még azt is hozzá tesszük, hogy a leghíresebb theátrumban is hét számrá készülnek; itt pedig egy hét alatt ki is dolgozták, le is írták, meg is tanulták, játszani is próbálták a theátrális darabot egy hét alatt, még pedig az exameni szoros napokban; hogy másutt a poeta minden játékhoz való dolognak viselésében úgy tehet, amint akar, csak képzel és parancsol: itt pedig a firhangok is tegnap készültek el, hogy a poeta (mert ez teszi ám a legtöbbet) az ő két hetes nyavalyái között, felét kedveltség, felét pedig nyögés között többnyire az ágyból diktálta...«

Az előszó, amennyiben hiteles, megmagyarázza a darab keletkezésének közvetlen körülményeit. Természetesen így is fennállhat, ill. fennáll annak a lehetősége, hogy Csokonai a már korábban megkezdett alaptémát használta föl, sőt talán erre készítette az az igen rövid idő is, amely a darab elkészítésére és előadására még rendelkezésére állt. Egyet mindenesetre eldönt: a darab végleges formája kialakulásának időpontját, amely a költő csurgói tartózkodásának ideje. Ugyancsak magyarázatot ad a kéziratok különbözőségére,

¹⁴ Cultura. Második felvonás, tizedik jelenés.

¹⁵ Csokonai Vitéz Mihály: négy színjáték. A kötetet szerkesztette és utószóval ellátta Varga Balázs, Budapest, 1956.

és arra is, hogy miért nem maradt fenn saját kézírásában. Megmagyarázza ez a dunántúli tájszavak kérdését is. Csokonai diákjai, akiknek betegágyában a darabot diktálta, csaknem valamennyien dunántúliak.

Varga Balázs, a kitűnő Csokonai-kutató már ebben a szellemben rendezte sajtó alá a gondozásában 1956-ban megjelent négy Csokonai színjátékot.

E rövid kis eszmefuttatásban nem akartuk az egész kérdést feldolgozni, csak néhány új adattal szeretnénk volna hozzájárulni Csokonai egy műve keletkezésének tisztázásához.

Kordé Imre